

Nóvik Attila

A POLGÁRI ISKOLA ÉS A POLGÁRI ISKOLAI TANÁRKÉPZÉS 1928 ELŐTT

A polgári iskola és a polgári iskolai pedagógusképzés első időszaka a modern magyar oktatási rendszer történetének izgalmas fejezete. A polgári iskola új, nálunk korábban nem létezett iskolatípus. Beilleszkedése a korabeli oktatási rendszerbe nem zökkenőmentes. Sajátos helyet foglal el a nép- és a középiskola között. Ez a bizonytalan státusz határozta meg a polgári iskolai tanárképzés alakulását is. Tanulmányomban ezeket a folyamatokat mutatom be.

A MODERN MAGYAR KÖZOKTATÁS KIÉPÜLÉSE

A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története szorosan kapcsolódik a 18-19 században Európában végbemenő modernizációs folyamatokhoz. A modernizáció részfolyamatai közül az egyik legfontosabb a modern közoktatási rendszerek kiépülése, melynek során a korábbtól leginkább univerzálisitásban különböző iskolarendszerek jöttek létre. A modern oktatási rendszerek kialakulása a nyugati társadalmak utóbbi kétszáz éves történetének egyik legfontosabb eseménye.

A kontinentális iskolarendszerek kiépülésében a kezdeményező szerepet a lassan formálódó modern (polgári) államok játszották. A szakirodalom álláspontja szerint a 16. századtól, a reformációnak és katolikus megújulásnak a részben az iskolákban megvívott harcai óta a formális oktatás egyre fontosabb szerepet töltött be a nyugati kultúrában.¹ A felvilágosult abszolutizmusnak az iskolarendszert állami ellenőrzés alá vonni igyekvő törekvései már megmutatták a későbbi nemzetállamokban kialakuló modern iskolarendszerek legfontosabb sajátosságait.

Az állami szerepvállalás általános kiterjedésének eredményeképp az állam arra kötelezte gyermekkorú állampolgárait, hogy lépjenek be az oktatási rendszerbe. Az állam szabályozta az oktatási rendszer működését, törvényeket hozott, megszabta az iskolafokok egymáshoz való viszonyát, és megteremtette a folyamatos állami ellenőrzés lehetőségét és intézményeit. Maga is iskolákat állított fel, és – bizonyos feltételek teljesülése esetén – közpénzből finanszírozta a nem állami fenntartású iskolákat is².

¹ GREEN, A.: *Education and State Formation. The Rise of Educational Systems in England, France and the USA*. London, 2002.; DIETRICH, J. és TENORTH, H.-E.: *A modern iskola kialakulása és működése*. Budapest, 2003.

² HALÁSZ GÁBOR: *Az oktatási rendszer*. Budapest, 2001

Az oktatási rendszert az egységesülés és a rendszerbe szerveződés folyamatai jellemzik. A korábbi korszakot illetően az iskolák két, egymástól gyakorlatilag teljesen különálló, külön fejlődő rendszeréről beszélhetünk. A népiskola az elsősorban a hit- és olvasástanításra szerveződő kisiskolai hálózatról fejlődik ki. A középiskola pedig, amely a felsőoktatással ápol szoros kapcsolatokat, főként a mindenkori elit képzésének helyszíne. A 19. században, a jogi szabályozás megteremti ugyan az alulról felfelé építkező népiskolai és a felülről lefelé építkező középiskolai rendszernek az egységét, de a két terület tényleges elkülönülése hosszú távú jelenséggé marad fent.

Magyarországon a fentiekben vázolt folyamatok első lépésének a Mária Terézia által kiadott Ratio Educationist (1777) szokás tekinteni. A rendelet – számos egyéb intézkedés mellett – először rendezte rendszerbe a különböző iskolatípusokat, és rendelkezett a tanítóképzésről is. A sajátos oktatás- és vallásügyi viszonyok miatt ez a próbálkozás nem ért el tartós sikereket, a modern magyar közoktatás megteremtésének feladata jórészt dualizmus korszakára maradt. Az értékes és terjedelmes oktatásügyi elméleti szakmunkák, felterjesztések, álnevek alatt főként külföldön kiadott különböző írások azonban gyakorta és egyre élesebb hangnemben, egyre kidolgozottabb érvrendszerrel indokolták a polgári iskolákhoz hasonlatos iskolatípus megjelenésének hazai szükségességét.³

Az 1867-es kiegyezéssel az ország visszanyerte függetlensége egy jelentős részét. Az újonnan alakult felelős magyar kormányban Eötvös József lett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vezetője. Eötvös, aki húsz évvel korábban már betöltötte ezt a posztot, ambíciózus elképzelésekkel vágott neki a közoktatás rendszerének modernizálásához. Intézkedései közül a népoktatás átalakítása valósult meg.

Az 1868. évi népoktatási törvény a 6-12 éves gyermekek számára kötelezővé tette a mindennapi iskolalátogatást. Az egyházak iskolaállítási monopóliumát megszüntetendő, a törvény meghatározott feltételek teljesülése esetén magán-személyek, szervezetek, települések számára is lehetővé tette az iskolaállítást. Intézkedett a népiskolai intézetekről – elemi és ismétlő népiskola, felsőbb népiskola és polgári iskola –, valamint a tanítóképzésről. Ez utóbbiban jelentős állami szerepvállalásra vállalt kötelezettséget. A népoktatás átalakítása mintegy nyolcvan évre meghatározta az alapfokú iskoláztatás jellemző vonásait⁴.

A modern magyar iskolarendszer kialakulása ellentmondásokkal terhelt folyamat volt. A modern iskolarendszerek kialakulása a nyugati népesség koráb-

³ Az 1868 előtti törekvések és mozgalmak összefoglalását adja: GYÖRI VILMOS: *Adalékok a magyarországi polgáriskolák történetéhez*. Polgáriskolai Közlöny XIX. (1915) 57-62.; GYÖRI VILMOS: *A polgáriskola gondolata hazánkban 1868-ig*. Polgáriskolai Közlöny XIX. (1915) 225-232.

⁴ KELEMEN ELEMÉR: A magyarországi népoktatás a dualizmus korában. In: BALOGH LÁSZLÓ (szerk.): *Hagyomány és megújulás a magyar oktatásban*. Budapest, 2002

ban elképzelhetetlen méretű csoportjait csatornázza be az oktatási rendszerbe. Magyarországon a kiegyezés előtt mintegy 1,2 millió gyermek járt iskolába, az 1910-es évekre ez a szám meghaladta a 2,5 milliót, ami a tankötelesek korú lakosságnak kb. 48, illetve 93%-a volt. Ezen gyermekek az akkori teljes lakosság kb. 8,5, illetve 14%-át tették ki. Az analfabéták aránya az 1870-es. években tapasztalható közel 70%-os szintről az 1910-es évekre 30% körülire csökkent⁵. Az elemi iskolába járó gyermekek számának megduplázódása, az analfabetizmus csökkenése kétségkívül a dualizmus iskoláinak köszönhetőek.

Összességében megállapítható, hogy „A magyarországi iskolaügynek az 1868. évi népoktatási törvénnyel megalapozott eötvösi reformprogramja alapvető feltétele és fontos alkotóeleme volt a kiegyezéssel meginduló gazdasági, társadalmi és politikai változásoknak, a következő évtizedek gyorsuló ütemű nemzeti és polgári fejlődésének.”⁶

A modern magyar iskolarendszer kiépülése tehát a magyar társadalom modernizációjának egyik legfontosabb segítője volt. A magyar társadalmi fejlődés jellemzője, hogy annak során a korábbi struktúrák lebontása nem maradéktalanul ment végbe. A feudális (úri) és a modern társadalom integrációja nem volt problémamentes, a nagyobb társadalmi csoportok érdekei több esetben élesen ütköztek. Ha a kettős társadalom elméletét⁷ és annak modern értelmezéseit manapság már többen meg is kérdőjelezzik⁸, elmondható, hogy a modern és az úri középosztály elkülönülése létező jelenség volt.

A polgári középosztály képviselői a nagypolitikai hatalomból jórészt kizárva, a szakmai érdekérvényesítés útjára léptek. Az ebből a rétegből származók tették ki a hivatalviselő réteg és az értelmiség jelentős részét. Ez a réteg a korabeli viszonyokat figyelembe véve meglehetősen mobilisnak bizonyult. A rétegből felfelé irányuló mozgás iskolája a középiskola, főleg a gimnázium volt, a rétegbe bekerüléshez pedig a polgári iskola elvégzése nyújtott jó alapot.

A POLGÁRI ISKOLA KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE

A 19. században meglóduló polgári fejlődés nyomán megizmosodó polgárság különböző csoportjai a hagyományos iskolarendszerben kevés érvényesülési lehetőséget találtak. Ezért ezeknek a rétegeknek a művelődési igényei új is-

⁵ FELKAI LÁSZLÓ és Zibolen Endre (1993): *A magyar nevelés története. II. kötet.* Budapest, 1993 72. o

⁶ KELEMEN 2002.

⁷ ERDEI FERENC : A magyar társadalom a két háború között. In: GYÁNI GÁBOR (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete II. 1920-1944. (Szöveggyűjtemény).* Budapest 1995. 43-101.

⁸ GYÁNI GÁBOR : *Érvek a kettős struktúra elmélete ellen.* Korall, 2. (2001)3-4. sz. 221-233.

kolatípusok kialakulásához vezettek. Egyre nagyobb igény mutatkozott olyan iskolatípusok iránt, amelyek a legfontosabb alapismereteket nyújtó népiskola és a magasabb tanulmányokra előkészítő klasszikus, latin középiskola mellett önálló, gyakorlati irányú képzést nyújtanak.⁹ A főleg a humán tárgyak túlsúlyával jellemezhető oktatási rendszerben leginkább a természettudományos tartalmak és a praktikus ismeretek beemelése hordozta a tartalmi modernizáció lehetőségét.

Ilyen intézmény volt a reáliskola. Az első ilyen iskolát Johann Julius Hecker alapította 1747-ben, Berlinben. Magyarországon az Organisationsentwurf nyomán alakultak az első reáliskolák. A reáliskola középfokú intézmény volt, amelynek szabályozásáról az 1883. évi 30. törvény rendelkezett: „*A gymnasium és reáliskolának az a feladata, hogy az ifjúságot magasabb általános műveltséghez juttassa és a felsőbb tudományos képzésre előkészítse. A gymnasium e feladatot a minden irányú humanisticus, főleg az ó-classicai tanulmányok segélyével, a reáliskola pedig főleg a modern nyelvek, a mennyiségtan és természettudományok tanítása által oldja meg.*”¹⁰

A törvény által szentesített különbségek is mutatják, hogy a reáliskola a modern polgárság művelődési igényeit igyekezett kielégíteni. Ennek ellenére a reáliskola nem vált igazán elterjedtté, amelynek okát valószínűleg érettségijük eltérő értékében kereshetjük. „*A gymnasiumi érettségi vizsgálat általában a főiskolákba való felvételére, a reáliskolai érettségi vizsgálat azonban csak a műegyetemre és a tudományegyetemek matematika-természettudományi karára (illetőleg bölcsészeti karának ezen szakosztályára), s a tanárképző intézet ugyanezen szakosztályára, nemkülönben a bányászati, erdészeti és gazdasági akadémiákra való felvételre jogosít.*”¹¹

A kis- és középpolgári igényeket elégítette ki a kereskedelmi szakoktatás is. A modern műveltséget és érettségit adó iskolatípus népszerű lett a nem hagyományos középfokot preferáló csoportok számára. A polgári fejlődés elősegítése volt Eötvös célja is, amikor az elemi népiskolák rendszeréhez kapcsolódva felső népiskolák kialakítását tervezte. Ez az intézménytípus Franciaországban alakult ki. A felső népiskola azonban nem honosodott meg hazánkban, s a századfordulóra gyakorlatilag elsovadt.

A népoktatási törvény eredeti szövegében nincs szó a polgári iskoláról, az csak a pesti polgárság (parlamenti) képviselőinek, elsősorban Csengery Antalnak a nyomására került bele. Ebben a nyomásgyakorlásban jól látszik a modern polgárságnak a hagyományos középfokhoz való ambivalens viszonya. A polgári iskolákat a népoktatási törvény szabályozza a népiskolák között, de a törvény szövege mégis kimondja, hogy a polgári fiúiskola tanterve az első négy évfolyamban ugyanazokat a tárgyakat öleli fel – a latin kivételével – mint a közép-

⁹ SIMON 1979. 9.

¹⁰ 1883. évi XXX. törvénycikk a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről (online: <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6108>)

¹¹ 1883. évi XXX. törvénycikk a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről (online: <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6108>)

iskola. Vagyis utóbbi nyilvánvalóvá teszi a polgári iskola középiskolai rangját. A polgári iskola tekintélyének és vonzerejének megszilárdulását mégis hosszú ideig gátolta annak hangoztatása, hogy népoktatási intézmény.¹²

Az 1868. év 38. törvény (A népiskolai közoktatás tárgyában) végül a következőképpen rendelkezett a polgári iskolákról:

„67. § *Nagyobb községek, melyeknek anyagi ereje engedi, kötelesek felső népiskola helyett polgári iskolákat állítani és tartani fenn.*

68. § *Polgári iskolákban a tanfolyam fiuk számára 6 év, leánygyermek számára 4 év. [...]*

74. § *A polgári iskola tantárgyai.*

- a) hit- és erkölcstan;
- b) anyanyelvi irálytan és irodalom;
- c) a hol a tanítási nyelv nem magyar, ott a magyar nyelv;
- d) a hol a tanítási nyelv a magyar, ott a harmadik évfolyamon kezdve, a német nyelv;
- e) számvetés, kiterjesztve a polgári politikai számvetésig;
- f) mértan - hazai és egyetemes;
- g) földrajz - hazai és egyetemes;
- h) történelem - hazai és egyetemes;
- i) természetrajz - tekintettel az iparra, kereskedésre és gazdaságra;
- k) természettan - tekintettel az iparra, kereskedésre és gazdaságra;
- l) vegytan - tekintettel az iparra, kereskedésre és gazdaságra;
- m) mezői gazdaság vagy ipartan, tekintettel a község és vidéke szükségére;
- n) statisztika;
- o) köz, magán és váltójog alapvonalai;
- p) könyvvitel;
- q) rajz, a mértannal összhangzatba véve, és szépírás;
- r) ének;
- s) test- és fegyvergyakorlat.

Rendkívüli tantárgyak, a mint a község ereje engedi, és rendkívüli órákban, a latin, francia s a t. nyelvek és zene.

76. § *A 74. szakaszban elsorolt tantárgyakra nézve, a fiúgyermek számára alkotott polgári iskolákban, a tanterv úgy állapítandó meg, hogy a polgári iskola első négy évi folyama alatt, habár kimerítőbben, ugyanazon tantárgyak taníttassanak, a melyek a közép tanoda (real gymnasium) négy alsó osztályában taníttatnak, a latin nyelv kivételével. A többi tantárgy a tanfolyam első négy évében legfőlebb megkezdethetik, s főleg a polgári iskola két utolsó évi folyamában adandó elő.*¹³

¹² KORNIS GYULA: *Kultúrpolitikánk irányelvei.* (továbbiakban: KORNIS 1924-25) Polgári Iskolai Közlöny XXIX. (1924-25) 10.

¹³ 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában (online: <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=53609>)

A törvény szövegét azért is érdemes hosszabban idézni, mert már az magában hordozza a későbbi fejlődésre jellemző ellentmondásokat. A polgári iskolákat a népiskolai törvényben rendezték, tehát a polgári a népiskolai érdekkör hatókörébe, felügyeletébe került. Ugyanakkor a jogszabály – a tantárgyak felsorolásakor – egyértelművé tette, hogy a polgári nem a széles néptömegek műveltséghez juttatását szolgálja, hanem az „iparra, kereskedelemre és gazdaságra” való felkészítést. Ráadásul a törvény szövege úgy is értelmezhető, hogy a polgári a középfok alsó évfolyamaival egyenértékű képzettséget nyújt.

A népoktatási törvény, tehát, nem tisztázta egyértelműen a polgári szerepét. Egy gyakorlatilag alsó középfokú iskolát hozott létre, élesen elkülönítve a középfokú rendszertől. Nem véletlen, hogy a polgári jogállásával kapcsolatos viták végigkísérték az iskolatípus történetét.

„A társadalom új erőit zavarta például, hogy e nehezen megváltoztatható törvények a polgárit és a gazdasági középiskolákat a népiskolai érdekkör részeként definiálták. A népiskolai érdekkör kulcsszereplői a megyék és az egyházak voltak – a polgári iskola és felső kereskedelmi – ipariskolai érdekkör főszereplői azonban a városok, a magánfenntartók és a leendő munkáltatók. A népiskolai érdekkörnek a teljes magyar népességgel kellett számolnia, igénybe vennie a tankötelezettséget kikényszerítő helyi közigazgatást, s kalkulálnia a nemzetiségpolitikai megfontolásokkal. A polgáris-kereskedelmis érdekkörnek az iskolát önként választó alsóközéposztállyal kellett számolnia, a gazdaságsszabályozó törvényekre és a minősítési törvényekre kellett figyelemmel lennie. (...) E széles társadalmi csoportok – a leginkább feltörekvő, leginkább gazdagodó új középrétegek – egyszerre érdeklődtek a polgári iskolai és a kereskedelmi iskolai tanulmányi út és az alreáliskola-főreáliskola tanulmányi út iránt, s nem voltak hajlandók tudomásul venni, hogy a két törvény éles különbséget tett a két út között.”¹⁴

Ezek a modern társadalmi csoportok a korabeli oktatáspolitikai bonyolult erőterében nem látták reálisnak a népoktatási törvény megváltoztatását, ezért a polgári státuszának emelését „törvényen kívüli szabályzókkal” voltak képesek elérni.

Ezek egyike volt a tantervi szabályozás. A polgári iskolai tantervek nem csupán magukat a tantárgyak rendszerét, hanem a tantárgyi tartalmakat is az alreáliskolához igazították, sőt 1879-es tantervtől megjelenik a gimnáziumi tantervhez való igazodás is, amelyet legvilágosabban a választható tantárgyként megjelenő latin nyelv jelez. A tantervek biztosítják a polgári és a reáliskola közötti átjárhatóságot. A századforduló középiskolai reformelképzelései szerint a polgári iskola a tervezett (de meg nem valósult) egységes középfokba tagozódott volna be.

¹⁴ NAGY PÉTER TIBOR: *Tantervpolitika a századvégen*. (továbbiakban: NAGY, 1998) *Educatio*, VII. (1998) 4. sz. 657–677.

A polgári tehát egy kvázi-középfokú intézményként foglalta el helyét a magyar oktatási rendszerben. Meg kell azonban említeni, hogy nem a törvény szerint előírt 6 osztályos, hanem a 4 osztályos polgári honosodott meg.

A polgári negyedik évfolyamára megszerzett műveltség a már említett tantervi párhuzamok miatt sok esetben egyenértékűnek számított. A népszámlálások „a négy középiskolát végzett” kategóriába nem csak az alreált és az algimnáziumot, hanem a polgárit végzetteneket is beleszámították. A polgári elvégzése lehetőséget nyújtott a továbbtanulás nem „királyi” útjára, hiszen belépést biztosított a tanítóképzésbe és az ipari, kereskedelmi szakképzésbe.

A munkaerőpiac is jutalmazta a polgárit. A négy osztály elvégzése jó lehetőséget biztosított pl. gazdatiszti, postai, vasúti állások betöltésére. A jogalkotás is ez irányba hatott, amikor az 1883. évi 1. ún. minősítési törvényben néhány köztisztviselői állás betöltésének feltételül a polgárit jelölte meg. „A fogyasztási adószedő, ellenőr és tiszteknél, a sőtárnok, ellenőr, mázsatiszt, almázsatiszt és hivataltisztnél a minősítvény algymnasiumi, alreáltanodai tanulmányoknak vagy polgári iskolai négy osztálynak szabályszerű és jó sikerrel való bevégezése” [a feltétel]. Ilyen állások voltak továbbá a távirdakezelő, fogházfelügyelő és alacsonyabb zálogházi tisztviselői állások is.¹⁵

A polgári végzetek jó része nem ezeken a pályákon helyezkedett ugyan el, de a minősítési törvény mégis fontos, mert ez a jogszabály egyértelműen kimondja az alreál, az algimnázium és a polgári egyenértékűségét.

Meg kell azonban azt is említeni, hogy ez a törvény a néhány évvel korábbi állapotokhoz képest visszalépést jelentett. 1879-ben a polgári iskola utolsó két évfolyamának elnéptelenedését látva a minisztérium tanácskozást hívott össze, ahol a jelenlévők az egyik okként azt jelölték meg, hogy a polgári iskola nem rendelkezik a középiskolákhoz hasonló képesítési lehetőséggel. Az ennek nyomán megszülető miniszteri rendelet a későbbi törvéynél szélesebb minősítési jogot adott a polgárinak¹⁶. A XX. század első évtizedeire a polgári iskola természetes fejlődés útján is megtalálta a maga helyét és szerepét a hazai közoktatásügy szervezetében: főként a középfokú szakiskolákra készített elő. A polgári iskola IV. osztályát végzett tanulóknak kb. 40 %-a ment ipari és kereskedői pályára, vagy folytatta ily irányú középfokú szakiskolában tanulmányait; kb. 15 %-a tanítóképzőkbe ment.

A polgári iskola fontos szerepet játszott a nőnevelés történetében is. Elsősorban a kispolgári rétegek művelődési igényeit elégítette ki. A közép és nagy polgárság, az ún. úri középosztály leányainak szükségleteit viszont már kevésbé, mivel tananyaga túlságosan a gyakorlati élethez kötődött, és hiányoztak belőle a magasabb műveltséget reprezentáló ismeretkörök. A probléma megoldása érdekében

¹⁵ 1883. évi I. törvénycikk a köztisztviselők minősítéséről (online: <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6079>)

¹⁶ KOVÁCS JÁNOS: *Polgári iskola.* (továbbiakban: KOVÁCS 1915a) In: KÖRÖSI HENRIK és SZABÓ LÁSZLÓ (szerk.): *Az elemi népoktatás enciklopédiája.* Budapest, 1915.

Veres Pálné Beniczky Hermin ösztönzésére hat évfolyamos felsőbb leányiskola nyílt Budapesten 1875. október 25-én. Ez az iskola azonban csak nevében volt felsőbb, ténylegesen középfokú, továbbtanulásra nem jogosító képzést nyújtott, s mint ilyen végső fokon polgári leányiskolák vetélytársa volt, de azoknál kevésbé terjedt el: a századfordulós Budapesten két ilyen intézmény működött, míg leánypolgáriból tíz. Négy évvel később ez utóbbiak száma 14-re emelkedett, de a felsőbb leányiskolák száma továbbra is 2 maradt.¹⁷ A leányok valódi középfokú oktatását a majd a század végétől beinduló, érettségit adó leánygimnáziumok, valamint a középfokú szakiskolák biztosították. A lányok középfokú iskoláztatásában a század első két évtizedében azonban továbbra is domináns iskolatípus maradt a polgári iskola és a tanítónőképző intézet.¹⁸

A fent említett folyamatok tükrében érthető, hogy a polgári kedvelt iskolatípus lett, amelyet jól mutat, hogy a korszakban dinamikusan növekszik mind az intézmények, mind az ott tanulók létszáma¹⁹.

Év	iskolák száma	tanulók száma
1880	101	8450
1890	164	20 218
1900	296	43 502
1910	460	82 128

Az *elemi népoktatás enciklopédiája a Magyarország közoktatásügye az 1911. évben*²⁰ c. kiadvány alapján némileg más adatokat használ: 1910-ben 471 polgári iskola volt, ebből 175 fiú- és 296 leányiskola. A tanulók számát pedig 87.529 főben adja meg. Közülük 50.093 leány- és 37.416 fiúpolgáriba járt.²¹

Az 1913–14. tanévben pedig 47.360 tanuló járt a polgári fiúiskolába, 4006-tal, vagyis 11 %-kal több, mint az előző tanévben. A gimnáziumba és a reálisiskolába együttesen majdnem kétszer ennyi tanuló járt: 78.798, azonban mindössze 2,7 %-kal több, mint az előző évben.²²

Az I. világháborút követően, a polgári iskolák jelentős része is az új határokon kívülre került. A polgári fejlődése azonban nem tört meg. A polgári isko-

¹⁷ PUKÁNSZKY BÉLA: *A nőnevelés évezredei. Fejezetek a lányok nevelésének történetéből.* (továbbiakban: PUKÁNSZKY 2006.) 2006. 130-131.

¹⁸ NAGY PÉTER TIBOR: *A polgári iskolai tanítóképzés 19. századi történetéhez.* (továbbiakban: Nagy 2004) Iskolakultúra, XIV. (2004) 6-7. sz. 171–178.

¹⁹ KELEMEN 2002.

²⁰ *Magyarország közoktatásügye az 1911. évben. Különlenyomat. A m. kir. kormány 1911. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv című, a m. kir. Ministerelnök által az 1897. évi XXXV. t.-cz. 5 §-a értelmében az országgyűlés elé terjesztett műből.* Budapest, 1913. 40.

²¹ KOVÁCS 1915a

²² KORNIS 1924-25. 10-11.

lák számának a világháború utáni gyarapodását szemlélteti az alábbi táblázat. Az adatokból látszik, hogy hét év alatt így a polgári iskolák száma összesen 55 %-kal emelkedett.²³

Tanév	Iskolák száma	Növekedés	Tanárok száma	Növekedés	Nyilvános és magántanulók száma					Növekedés vagy csökkenés
					fiúk	%	lányok	%	Összesen	
1918/19	253	-	2653	-	31188	39,0	48863	61,0	80051	-
1919/20	268	5,9	3154	+18,9	30024	39,8	45327	60,2	75351	-5,9
1920/21	312	16,4	3406	+8,0	31530	41,6	44175	58,4	75705	+0,5
1921/22	328	5,1	4040	+18,7	34134	43,4	44521	56,6	78655	+3,9
1922/23	339	3,4	3719	-7,9	38262	45,3	46192	54,7	84454	+7,4
1923/24	348	2,6	3774	+1,5	40989	46,2	47687	53,8	88676	+5,0
1924/25	359	3,2	3648	-3,3	42232	46,5	48544	53,5	90776	+2,4
1925/26	392	9,2	3868	+6,1	40241	46,2	46920	53,8	87161	-4,0

A következő táblázat a polgári iskolai tanulók százalékos megoszlását mutatja a szülők foglalkozása szerint az 1899–1990-as tanévben²⁴:

Foglalkozás	Füiiskolákban (%)	Leányiskolákban (%)
Birtokos, bérlő	10,93	7,98
őstermelésnél alkalmazott	6,12	2,64
Önálló iparos	24,03	19,04
Iparnál alkalmazott	5,04	3,34
Önálló kereskedő	13,77	15,22
Kereskedelemnél alkalmazott	2,88	3,18
Köztisztviselő	9,86	18,55
Magántisztviselő	4,19	6,28
Egyéb értelmiség	6,78	11,96
Katona	1,26	1,18
Szolgálatot tevő	10,45	5,17
Magánzó, tőkepenzes	4,69	5,46

Az adatok – bár csak egy tanévet ölelnek fel – igazolják, hogy a polgári iskola elsősorban a modern kereskedő-iparos kispolgárság iskolája volt.

²³ ASZTALOS 1927. 930.

²⁴ SIMON 1979. 104.

Az iskolák fenntartók szerinti megoszlását az alábbi táblázat mutatja ²⁵:

<i>Jellege</i>	<i>Összes iskola</i>	<i>Ebből fiúiskola</i>	<i>Ebből leányiskola</i>
állami	176	90	86
községi	104	51	53
római katolikus	80	1	79
görög katolikus	4	1	3
református	7	1	6
evangélikus	17	3	14
görögkeleti	4	0	4
izraelita	12	6	6
társulati	13	5	8
magán	54	17	37

Az adatokból két fontos következtetést szűrhetünk le. Egyrészt jól látszik, hogy a polgári iskolák esetében nem a hagyományos iskolafenntartók, hanem az állam és a községek dominálnak. E mögött a modernizálódó társadalmi csoportok igényeinek kielégítését kereshetjük. Másrészt megállapítható, hogy amíg ezen fenntartók esetében a fiú és a leányiskolák aránya kiegyenlített, addig az egyházak – ahogy az a negyedik táblázatból is kitűnik – a leányiskolák területén voltak aktívabbak. Ez a tény pedig megmagyarázza, hogy az állami képzők mellett meglévő 5 katolikus képző miért kizárólag leányok számára nyílt meg: az egyház elsősorban az általa fenntartott polgári leányiskolák számára kívánt tanítónőket képezni.

A POLGÁRI ISKOLAI TANÁRKÉPZÉS

A polgári iskolai tanítóképzés megindulására a népoktatási törvényt követő években került sor. Azt, hogy a képzés sikeres volt, jól mutatja a polgári iskolai tanárok számának fent bemutatott dinamikus fejlődése: harminc év alatt hatszorosára növekedett a létszám. A századfordulón a polgáriban tanítókon túl, mintegy ezer olyan polgári iskolai tanári végzettségű pedagógust lehet találni, aki nem a végzettségének megfelelő iskolában tanít.²⁶

A polgári iskola beemelése a népoktatási törvénybe, mint láttuk, elsősorban a pesti polgárság nyomására került sor, ezért kiérlelt, alapos koncepcióról nem beszélhetünk. Ez igaz a polgári iskolai tanárképzésre is. A népiskolai törvényt előkészítő bizottságban Szőnyi Pál dolgozta ki a képzés tervét. Elképzelése szerint a polgári iskolai tanítók képzése a tanítóképzőre épülő politechnikum-

²⁵ KOVÁCS 1915a. alapján

²⁶ NAGY 1998.

ban zajlott volna. Ez az intézmény független lett volna a tanítóképzőktől, és elsősorban a tanítóképzőkben megszerzett ismeretek modern természettudományos tudással való kiegészítését szolgálta volna. Bár ez az elképzelés végül nem valósult meg, mutatja a polgári iskolai tanárok képzésének egy lehetséges módját: a tanítóképzőtől elválva, de nem az egyetemen.²⁷

A népoktatási törvény három pontjában rendelkezett a polgári iskolai tanítók képzéséről.

„102. § *A tanfolyam bevégezése után egy évre, de legfőlebb két év eltelte alatt, a mely időt gyakorlati tanítással töltheti a tanuló, köteles minden növendék a képezdei összes tantárgyakból, írásbeli dolgozatokból és különösen a tanítás gyakorlásából vizsgát állani ki, és csak e feltétel sikeres teljesítése után nyerhet tanítói oklevelet.*

103. § *A kik felső népiskolai és polgári iskolai tanítói állomásra akarják magukat képesíteni, azoknak a 102. §-ban megállapított vizsgán kívül a felső népiskola vagy polgári iskola tantárgyaiból és azoknak tanítási módszeréből, a kormány által arra rendelt hatóság előtt, még egy szigorlatot kell kiállaniok (...)*

135. § *Polgári iskolákba kivételesen oly szakférfiak is meghívathatnak szaktanítónak, a kik tanítói oklevéllel nem bírnak ugyan, de egyes tudományok több évi folytonos művelése által, az irodalom terén, magukat kitüntették.*”²⁸

A fenti paragrafusokból megállapítható, hogy a törvény gyakorlatilag nem a képzésről, hanem a képesítésről rendelkezett.²⁹ Ezek a cikkelyek ugyanazt a kettősséget hordozzák, mint a polgári iskolával foglalkozó többi jogszabályhely. A képesítést a néptanítói képesítéshez köti az arra épülő szigorlattal. Ebben a korban és később is a szigorlat (pl. orvosi, jogi, stb.) felsőoktatási forma. A törvény értelmezése szerint tehát a polgári iskolai pedagógusok képzése csak főiskolai jellegű lehetett volna, amelynek előfeltétele a tanítói oklevél. Ugyanakkor a gyakorlati megvalósítást tanfolyamjelleggel az elemi tanítóképzőhöz kapcsolja, ezzel lényegében középfokú szinten tartja.³⁰ Ez megfelel annak az elképzelésnek, amely a polgárit népiskolai érdekkörben kívánja rendezni. A képesítés nélküli, de tudományos eredményeket felmutatni képes tanárok meghívásának pedig a középiskolai gyakorlatot idézi.

A vizsgáztatási jogot a budai tanítóképző kapta meg.³¹ Az első években a vizsgák sok problémát okoztak. A vizsga szabályozása nem volt egyértelmű,

²⁷ NAGY 1998.

²⁸ 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában (online: <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=53609>)

²⁹ MAGYARFALVI 1968. 21.; SÁGHELYI 1929. 48-49.; SIMON 1979. 159.

³⁰ SIMON 1979. 160.

³¹ KELEMEN Elemér: *A pedagógus Gyertyánffy és a budai Paedagogium*. (továbbiakban: KELEMEN 2007). In: Uő: *A tanító a történelem sodrában. Tanulmányok a magyar tanítás 19–20. századi történetéből*. Pécs, 2007. 71-77.

a rendelet szövegéből nem derült ki egyértelműen, melyek a követelmények. Ennek megfelelően a diákok nagy hányada megbukott a vizsgákon.

A korai évek tapasztalatai arra indították a kormányzatot, hogy önálló képző szervezésébe kezdjen. A polgári iskolai tanítóképző végül 1873-ban nyitotta meg kapuját (17 hallgatóval),³² közös igazgatásban a budai Állami Elemi Tanítóképző Intézettel. Igazgatója Gyertyánffy István, a székelykeresztúri állami tanítóképző korábbi igazgatója lett, aki 1898-as nyugdíjazásáig vezette az intézményt. Az igazgatás a meglévő elemi tanítóképzővel közös volt, de egy külön tanári kar látta el a sajátos képzési feladatokat. Ez utóbbiba azonban nem sikerült elég szakembert megnyerni, ezért óraadókkal töltötték fel a létszámot. A képzők sürgették az önálló tanári karok megszervezését, de ez a lépés – részben az akkori gazdasági válság miatt – elmaradt. 1876-tól a tanítóképző tanári karát bővítették akkorára, hogy képes legyen a polgári képzők feladatait is ellátni.³³

Ez az szervezeti felépítés bírta Gyertyánffy támogatását is, aki kinevezése óta a képzők közötti szorosabb integráció híve volt. Az ő nevéhez fűződik a polgári képzővel kiegészült tanítóképző komplex intézménnyé fejlesztése. A közkeletű nevén Pedagógiumnak³⁴ nevezett intézmény a következő részekből épült fel: elemi iskolai tanítóképző a hozzá kapcsolódó gyakorlóiskolával, polgári iskolai tanítóképző a hozzá kapcsolódó gyakorlóiskolával és tanítóképezdei tanári tanfolyam. Magában foglalta tehát a korabeli népoktatás majdnem összes intézményét.³⁵

A Pedagógium ilyen irányú fejlesztése kifejezetten Gyertyánffy nevéhez kapcsolódott. A Paedagogium szigorú logikájával és zárt rendszerével szemben azonban ezekben az években már ettől eltérő elgondolások is hangot kaptak. A nemzetközi tapasztalatokra figyelve sokan a tanítóképző intézeti, sőt a polgári iskolai tanítóképzés más megoldását: a középiskolai tanárképzéshez közelítő, egyetemhez kapcsolódó képzés bevezetését szorgalmazták. Ugyancsak felmerült már – a képzési időtartam további növelésének alternatívájaként – a tanítók középiskolai érettségihez kötött, akadémiai jellegű képzésének a gondolata is.³⁶ Mindezek a változások arra utalnak, hogy a „nagy mű”

³² GYERTYÁNFFY 1882. 11.

³³ SIMON 1979. 161.

³⁴ Az intézmény Pedagógium elnevezésére Gyertyánffy 1882-ben tett javaslatot: „A részint már kifejlődött és részint még ezután kifejlesztendő intézet az összes népoktatási intézeteket magába foglalja, s így egészen új fogalom iskolai rendszerünkben. Az új fogalomhoz új kifejezés is kell, mert a régi, amely minden alkatrészt föl akar venni magába, már magyarázatát van ellaposítva. Ez a hosszú uszályú elnevezés a fogalomra nézve valóságos forgalmi akadály. Keresni kell hozzá egy alkalmas kifejezést. Mi sokat törtük már a fejünket rajta, de egyelőre nem tudnánk jobbat ajánlani, mint ezt: Pädagogium.” GYERTYÁNFFY 1882. 130.

³⁵ SIMON 1979. 167.

³⁶ Az érettségi vizsga hiánya okozta nehézségekre rámutat Kovács János is: kritizálja, hogy a 3 éves képzésnek közel felét arra kell fordítani, hogy a hallgatókat az

beteljesedése egyben a hanyatlás kezdete is; a következő évtized már az elért eredmények megszilárdítására és megőrzésére irányuló görcsös erőfeszítések jegyében telik s magán viseli a bomlás jeleit.³⁷

Szintén 1873-ban nyitja meg kapuit a polgári iskolai tanítónőképző Zirzen Janka vezetésével. 1875-ben Pestre költözött az akkori Sugár útra.³⁸ 1898-ban vette fel az Erzsébet Nőiskola nevet. A század végére a Zirzen-intézet a hazai nőnevelés elismert központjává vált.³⁹ Mindazokat a nőnevelési iskolákat egyesítette, amelyek az 1868. XXXVIII. tc. megalkotása után keletkeztek: elemi iskolai tanítónőképző intézet, polgári iskolai tanítónőképző intézet, nevelőnőképző intézet, felsőbb tanítónőképző intézet (az Apponyi Kollégium elődje), 4 osztályú elemi népiskola, 4 osztályú polgári leányiskola, a 4 osztályú polgári leányiskolából kifejlődött 6 osztályú felsőbb leányiskola, női kézimunka és háziipari munkatanítónőképző, torna tanítónőképző, idegen nyelvmesternőképző.⁴⁰

A polgári iskolai tanárképző első tantervét 1873-ban adták ki. Ebben szakcsoportok szerinti oktatást, és 2 éves képzést írtak elő. A tantervek elég sűrűn váltották egymást. A képezde 1881-ben kiadott, harmadik tanterve már nyelv- és történettudományi, mennyiség és természettudományi, zenészi valamint ipari szakcsoportot különböztet meg. Ekkorra minden szakcsoportban kötelező a nevelés- és tanítástan és a tanítási gyakorlatok. Az 1880-as évektől a kormányzat a polgári és az ipariskola kapcsolatát igyekezett erősíteni. A képzőben is megjelenik az ipartanítói képzés, majd később a torna- és ze-

érettségi színvonalára emeljék, s csak ezután lehet gondolni szaktárgyi képzésükre. KOVÁCS JÁNOS: *A polgári iskolai tanárképzésről*. Magyar Paedagogia (1897) 361.

³⁷ Kelemen Elemér (2007): A pedagógus Gyertyánffy István és a budai Paedagogium. In: Kelemen Elemér: *A tanító a történelem sodrában*. Tanulmányok a magyar tanítóság 19–20. századi történetéből. Iskolakultúra, Pécs KELEMEN 2007. 74.

1914-ben Zigány Zoltán igen súlyos bírálatot mondott a Pedagógium összetett szerkezetéről: „A szűk keretek között egymástól nem fejlődhető intézmények erőszakos együtt tartása, a személyes uralomnak elhibázott és káros életrendje, amelyben azonban Gyertyánffy nemcsak egyéni érvényesülésének, hanem anyagi érdekeinek is sokkal nagyobb kielégülését találta meg, mint amilyen a mai differenciáltabb állapotban a Pedagógium körül bárkinek is kijut. A Pedagógium régi sorsa, intézményének és embereinek boldogulása, azoknak a személyes összeköttetéseknek múlandó erőviszonyán fordult meg, amelyek Gyertyánffyt a közoktatásügyi minisztérium mindenkori vezető embereihez fűzték. Amint vége lett a személyi kapcsolatnak, vége lett a személyi következményeknek is, és Gyertyánffy most élete alkonyán jogosulatlanul panaszkodik arról, hogy közéleti munkásságának nagy része – a legteljesebb számba nem vevés és elfeledtetés sötétségébe borított. Emberekre épített, emberekre számított egész életén keresztül: az intézményektől tehát hiába követeli most a maga megértését s emlékezetének fönntartását.” ZIGÁNY 1914. 87.

³⁸ PUKÁNSZKY 2006. 129.

³⁹ OROSZ 1997. 688.

⁴⁰ BERECKZI 1998. 14.

netanítói képzés is. Szintén az 1880-as évek kiemelkedő eseménye, hogy megépül a Pedagógium új épülete Budán.⁴¹

A tantárgyakat és azok óraszámainak változását mutatja az alábbi táblázat.⁴² Az adatokból kiolvasható, hogy a kötelező tanulmányok mennyisége jelentősen nőtt. Ami a nyelv- és történettudományi szakcsoportot illeti, ki kell emelni a „nemzeti tárgyak (irodalom és történelem) óraszámainak átlagot meghaladó növekedését.

	1873	1877	1882	1895	1902
<i>Nyelv- és történettudományi szakcsoport</i>					
Neveléstan	10	10	10	11	15
Magyar nyelv és irodalom	4	8	8	12	15
Német nyelv és irodalom	6	6	6	12	12
Egyetemes és hazai történelem	3	8	8	12	13
Földrajz	4	7	9	14	10
Jogi tárgyak	2	3	3	2	2
Rajz (művészettörténet)	-	-	-	-	4
	29	42	44	63	71
<i>Mennyiség-természettudományi szakcsoport</i>					
Neveléstan	10	10	10	11	15
Magyar irodalom	-	-	-	4	5
Mennyiségtan	20	20	22	29	25
Természetrajz	9	10	11	16	20
Vegytan	3	5	5	7	7
Természetan	3	6	6	9	12
Gazdaságtan (férfi képzők)	2	2	4	6	-
Gazdaságtan (női képzők)	2	2	2	3	2
Rajz	-	-	-	-	2
	49	55	60	85	88

Kezdetben, mint láttuk, a polgári iskolai tanárképzős tárgyakat is az elemi iskolai tanítóképzős tanárok tanították. Még Gyertyánffy idején megindul a két tanári kar szétválasztása, és ezzel a magasabban kvalifikált oktatóknak a polgári tanárképzésbe történő bekapcsolódása.

A polgári iskolai tanárképezde tanári karának tudományos színvonaláról így szólt Kovács János – maga is képzőintézeti tanár – az Országos Polgáriskolai Egyesület 1913. évi közgyűlésén. „A formális tudományos qualificatiók között a legmagasabb az egyetemi vagy műegyetemi magántanári habilitáció. ... Két

⁴¹ SIMON 1979. 166.

⁴² KOVÁCS JÁNOS: Polgári iskolai (és felsőnépiskolai) tanítók lépzése és képesítése. IN: KÖRÖSI HENRIK és SZABÓ LÁSZLÓ (szerk.): *Az elemi népoktatás enciklopédiája*. Budapest, 1915.

tanárképző intézetünknek – a gyakorló iskolák tanárait nem számítva, de az igazgatókat beleszámítva – van jelen pillanatban 27 rendes tanára. ezek közül 4 nő, akik ez idő szerint még a Md. Curie tudományával sem szerezhették meg a magántanári fokozatot; hárman zenészek, tornászok, rajzosok, amely szakokban nincs magántanárság; ketten olyan fiatalok, hogy doktorátusuk óta még nem telt el az a három év, amelyen belül a magántanári fokozat meg nem szerezhető. Ezek levonásával marad 18 olyan, akik lehetnének magántanárok. Ezek közül tényleg habilitálva van 10. Még kettő van, aki tagja a Tudományos Akadémiának, ami egy magántanársággal legalábbis fölér. Tehát 18 közül 12, azaz 67%-a a testületnek birtokában van a legmagasabb tudományos qualificationnak. A többi 6 belőlünk telik ki, öregekből ... Bár megjegyzendő, hogy háromnak az öregek közül is van doktorátusa, ami már magában is qualificál a rendes egyetemi tanárságra.”⁴³

A Kovács által elmondottakból egy már főiskolai jellegű, minőségű, de nem főiskolai jogállású intézmény képe bontakozik ki. A főiskolai jelleg elérése azonban hosszas küzdelmek árán valósulhatott meg.

A KÉPZÉS NEHÉZSÉGEI

Noha a polgári iskolai tanárképzés megszervezése, beindulása sikernek tekinthető, nem hallgatható el, hogy maga a képzés számtalan problémával küzdött. Ezek egyike volt a képzés és az intézmény bizonytalan státusza, amelyről a következő fejezetben szólok. A másik problémaként a korabeli kritikusok a képzés tartalmát és körülményeit nevezik meg.

Az egyik legfőbb problémát a szaktárgyi képzés súlyos hiányai jelentették. Ennek alapvető oka a szakcsoportrendszerben rejlett; a polgári iskolai tanárképzésben mindössze két-szakcsoport volt: a nyelv- és történettudományi, továbbá a matematika-természettudományi. A szakcsoportok nagy területeket öleltek fel, ezért csak meglehetősen extenzív jellegű szaktárgyi képzést tettek lehetővé.⁴⁴ Az Országos Polgári Iskolai Egyesület 1914. évi memorandumában rámutatott arra, hogy az egész kontinensen egyedül Magyarországon áll fenn ennyi szaktárgyra képesítést nyújtó rendszer. A képzés zsúfoltsága, a hallgatók túlterheltsége a 3 éves képzési idő elégtelen voltával is összefüggött.⁴⁵ Fokozta a

⁴³ KOVÁCS JÁNOS: *A polgári iskolai tanárképzés szervezete*. Budapest, 1913. 11-12.

⁴⁴ A Pedagógium egyik hallgatója írta 1906-ban: „a mai szakok szerinti beosztás egyenesen tarthatatlan... Magyar nyelv és irodalomból, földrajzból, történelemből szakembernek lenni, emellett lélektant, logikát, filozófiát, nevelés- és szervezettant, alkotmánytant, művészettörténelmet és német nyelvet tanulni, nem számítva a gyakorlati tanításokat és a mellékszakokat, mint aminők a zene, torna, latin és francia... A matematika és természettudományi szakcsoportban még ennél is képtelenebb a helyzet.” Idézi: LADÁNYI 1969. 142.

⁴⁵ *Memorandum a tanárképzés ügyében*. (továbbiakban: *Memorandum 1914*) Polgáriskolai Közlöny XVIII. (1914) 4-5.

nehézségeket az a körülmény, hogy a tankönyvek teljesen hiányoztak, a tanárok nagy része lényegében jegyzetelés számára diktálta az előadott anyagot. Hiszen, amint egy Erzsébet Nőiskolai tanár fogalmazott 1913-ban: *„Arra gondolni sem merünk, hogy a növendékek jegyzeteiken kívül még szakkönyveket is olvassanak”*.

Az egyes tudományszakok differenciáltságát és a polgári iskolák tényleges szükségleteit egyaránt figyelmen kívül hagyó szakcsoportosítás, valamint a rövid képzési idő mellett az intézmények személyi-tárgyi ellátottságának problémái is gátolták a polgári iskolai tanárképzés fejlődését. A tanárok száma kevés volt, ezért egy-egy tanárnak igen nagy szakterületet, olykor több tudományszakot kellett oktatnia. A tanári karok összetétele eléggé heterogén képet mutatott; néhány kiváló tudományos felkészültségű és pedagógiai gyakorlati tapasztalattal is rendelkező tanár mellett – mint a Polgári Iskola című folyóirat írta – *„fölső számmal vannak ott olyanok, kiknek feje fölött az idő már eljárt”*, és akik főiskolai szintű feladatok ellátására alkalmatlanok voltak.⁴⁶

A tanárok óraszámja megközelítette a középiskolai tanárokéét: 1913-ban pl. a Pedagógium 11 tanára közül egy heti 19, kettő 18, négy pedig 15 órában tanított. Emellett a tanárok jó része – az igen alacsony besorolás miatt – kénytelen volt mellékfoglalkozást is vállalni, más iskolában is tanítani. 1913-ban a Pedagógium tanárainak 48 %-a, az Erzsébet Nőiskola tanárainak pedig 70 %-a rendelkezett mellékfoglalkozással.⁴⁷ Ilyen körülmények között pedig elmélyültebb oktatómunkát, valamint tudományos kutatásokat végezni nyilvánvalóan csak igen korlátozott mértékben lehetett.

A tárgyi feltételek terén is – különösen az Erzsébet Nőiskolában – lényeges hiányok mutatkoztak. Az Erzsébet Nőiskola igazgatónőjének 1918. július 21-i jelentése szerint: *„Nagyon szegények vagyunk helyiségben. Kénytelenek vagyunk ezen a főiskolai fokon is a középiskoláknak megfelelő osztályrendszert követni. A legtöbb tanárnak nincs dolgozó szobája, több szaknak nincs szertára, csak a folyosón vonul meg néhány szekrényben. A gyakorlatok végzésére a helyiségek szűkek.”*

A fenti hiányosságok hatványozott mértékben vonatkoztak a katolikus polgári iskolai tanítónőképzőkre. E zárdai képzők színvonala meglehetősen alacsony volt, a tanárok 81 %-a más iskolában is tanított, nagy részüknek csak teológiai képzettsége volt. A hallgatók jelentős hányada – az 1910/11. tanévben 43,5 %-a – magántanuló volt.⁴⁸

Fenti problémák miatt hosszú ideig általánosnak tekinthető volt az a vélemény, melyet 1895-ben a Polgári Iskolai Tanárok Országos Egyesületének szaklapja, a Polgári Iskola közölt: *„a Pädagoium”-nak keresztelt; de valósággal polgári iskolai tanítóképezde a magasabb tanintézetek sorába nem tartozik. Nem tartozik, mert ... valamennyi elemi képezde toldaléka gyanánt szerepel s így a közönség annyi polgári képezdet tud, ahány elemi képezde van; nem tartozik, mert a végzett*

⁴⁶ LADÁNYI 1969. 144.

⁴⁷ Memorandum 1914. 4-5.

⁴⁸ LADÁNYI 1969. 144.

jelöltek (ti. polgári képezdeből kikerültek) az írkokkal egy rangosztályba neveztetnek ki s ott is végzik be pályafutásukat, ahol az írkokok (tudvalevő dolog, hogy 4 közép osztály írkokságra és telekkönyvvezetői állásra is qualifikál); nem tartozik, mert egy belügyministeri rendelet szerint a polgári iskolai tanítói oklevél egyenrangú az érettségivel (aki tehát érettségi bizonyítvánnyal keresi föl azt a tanítóképezdet, az 3 évig Barbarossa álmát aludta); nem tartozik, mert külön tanári testülete nincs, külön igazgatás alatt nem áll, külön rendszabálya és házi rendje nincs, az okleveles (s talán már néhány évig szolgálatban volt) tanítójelölt az elemi iskolai képezdészszel egyenlő elbánásban részesül (14 életév a 21-dikkels azon fölül is) szóval nem tartozik, mert a magasabb rangot magának 20 évi fönnállás óta kivívni nem óhajtotta, sőt a végzett növendékek kifejezésre juttatott óhajtasok daczára kivívni nem akarta, várván azt a pillanatot, amikor az ajtó magától is kinyílik”.⁴⁹

Hogy a helyzet a következő évtizedekben sem sokat javult, jól bizonyítja Böngérfi Géza 1924-es tanulmánya, amelyben részletesen ismertette a polgári iskolai tanárképzés nehézségeit. „Az elvégzendő anyag aránytalanul nagyobb, semhogy három év elég lenne az alapos szakismeretek elsajátítására annak dacára, hogy az ifjúság sok esetben erejét meghaladó munkát kénytelen végezni. A nehéz gazdasági viszonyok miatt a hallgatók többségének még lét-fenntartásáért is küzdenie kell. A nagyterjedelmű anyagnak csak három évre való elosztása – a három szakcsoport-dacára – nemcsak megnöveli a kötelező heti órák számát, hanem maga után vonja egyes, a szaktudás szempontjából nagyon fontos tárgyakra eső idő redukálását. Mint a jelenlegi órarendek igazolják, a kötelező heti órák száma 27-34 közt váltakozik. Ha ehhez vesszük még a segélyes (!) hallgatók számára szintén kötelező mellékszakkok óráit, 31-38-ra növekszik a heti óraszám az illető szakcsoport és mellékszakk minősége szerint. Azok a hallgatók pedig, akik ismereteiket bővíteni akarják és valamely fakultatív tárgy (francia, latin, gyorsírás stb.) hallgatására is vállalkoznak, kénytelenek heti 35-41 órát hallgatni. Eltekintve attól, hogy az ilyen nagy szellemi megterhelés már maga is lényegesen csökkenti a munkaképességet, még kétségesebbé teszi az eredményt az egyes tárgyakra jutó kevés idő, ezt azonban tovább fokozni már nem lehet. Különösen mutatkozik ez a hiány egyes gyakorlatoknál (pl. állattan), melyek szaktudás szempontjából nélkülözhetetlenek ugyan, de lelkiismeretesen elvégezni órák keretein belül az idő rövidsége, az órákon kívül pedig az idő hiánya miatt nem lehet. Hasonló az eset némely mellékszakknál, mint (pl. zene, német), melyek nemcsak elméleti – hanem főként gyakorlati – tudást is kívánnak, ezt azonban a rájuk fordítható heti 4-5 órában megszerezni egyenesen lehetetlen, viszont az óraszámot, amint kívánatos lenne, nem lehet tovább emelni.”⁵⁰

⁴⁹ KIRÁLYHÁGONTÚLI: *Magasabb tanintézet-e a polgári iskolai tanítóképezde?* Polgári Iskola XX. (1895) 49-50.

⁵⁰ BÖNGÉRFI 1924-25. 249-250.

A POLGÁRI ISKOLAI TANÁRKÉPZÉS STÁTUSZÁNAK RENDEZÉSE

A jogilag összekapcsolódó, de ténylegesen meglehetősen széttagolt oktatási rendszerek a hagyományokhoz igazodóan a szakértelmiség képzésének két eltérő útját teremtették meg. A professzionális értelmiségiek képzéséhez hasonló tanárképzés és a mesterségbeli jártasságot előtérbe helyező tanítóképzés jelentette a pedagógusképzés két alapértelmezett útját.⁵¹ A polgári iskolai tanárképzés, lévén új fejlemény, történetileg nem kapcsolódhatott szervesen egyik pedagógusképzési formához sem.

Ebből adódóan a polgári iskolai tanárképzésnek ugyanazokkal a kihívásokkal kellett szembe néznie, mint magának a polgári iskolának, vagyis meg kellett találnia sajátos szerepét és formáját a két hagyományos formához kapcsolódva, vagy éppen azoktól elválva. A törvény már említett nem egyértelmű rendelkezései miatt a külső szabályozók voltak hivatottak a képzés és a képesítés kérdéseiben dönteni. Szőnyi Pál eredeti elképzelése nem emelte volna ugyan egyetemi rangra a képzést, de a képesítő vizsgákat független bizottságok előtt rendelte volna letenni. Ez a rendszer kétségkívül a középiskolai tanári professzió felé közelítette volna a polgári iskolai tanárságot.

A megvalósítás viszont, mint láttuk, az elemi tanítóképzővel közös igazgatású és tanári karú képző lett. Ez a népiskolai érdekkör győzelmét jelentette, s Gyertyánffy kinevezése után a belső ellenzék eltávolításával járt. A középiskolai érdekkör azonban elég erős volt ahhoz, hogy a kérdést napirenden tartsa. Hiszen a polgári iskolai pedagógusok legsúlyosabb – anyagi helyzetüket is nem kis mértékben befolyásoló – sérelme éppen az volt, hogy a polgári iskolai képzők a főiskolai jelleget nem nyerték el, az itt szerzett végzettséget a besorolás, szolgálati idő megállapítás stb. szempontjából nem tekintették tanári képesítésnek (a VIII. fizetési osztálynál magasabbra nem kerülhettek stb.).⁵²

A képző körül tömörülő tanítóegylet, és az elsősorban a pesti polgári iskolákhoz kötődő „ellen-egylet” közötti csatározások jórészt a külön-külön megszervezett lapok hasábjain folytak. Míg a népiskolai érdekkör – a minisztériumi elképzelésinek megfelelően – a szakképzés világa felé indult el, addig a másik csoport képviselői a polgári és a kereskedelmi iskola összekapcsolására törekedtek. Ez utóbbi elképzelésekben a polgári iskola középfokú intézmény, amelynek kialakulását nagyrészt a hiányos képzés hátráltatja. Ezért a követelések között megjelenik a képzés elválasztása az elemi iskolai tanítóképzéstől, valamint a képzés magasabb iskolafokra való emelése. Már az egyletek elnevezése is tanulságos. Gyertyánffy a Felső Nép- és Polgári Iskolai Egyesület

⁵¹ NÉMETH ANDRÁS: *A magyar pedagógia tudománytörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, nemzeti sajátosságok.* Budapest, 2005

⁵² LADÁNYI 1969. 144.

elnöke lesz, az ellentábor pedig Polgári Iskolai Tanárok Országos Egyesülete (OPIE) néven hozza létre saját egyesületét.

Az egymással szemben álló egyletek még az 1890-es években egyesültek, de a véleménykülönbségek nem szűntek meg. Az OPIE két évtizeden át kitartó küzdelmet folytatott a polgári iskolai tanárképzés reformjáért, a tanárképzők főiskolai jellegének elismertetésért. Hatásukra a századfordulóra már egyre kevesebben vannak, akik a képezdét népoktatás keretébe tartozó intézményként képzelik el. De ez nem jelentette az egyetemi polgári iskolai tanárképzés gondolatának akadálytalan elterjedését. Kovács János már idézett előadásában így fogalmaz: „Az egyetemen való tanárképzésre megvan a példánk a középiskolai tanárképzésben. Az mutatja, hogy az egyetemen a képzésnek csak a tudományos követelményei elégíthetők ki. A képzés *hivatásszerű része, a tanítótól való nevelés* azonban az egyetemen föl nem található, azért ahhoz az egyetemtől független, külön intézmények szükségesek.”⁵³

1898-ban a polgári iskolai pedagógusok szervezete, az Országos Polgári Iskolai Tanáregyesület (OPIE) közgyűlésén határozat született arról, hogy a polgári iskolai tanárok elméleti képzést az egyetemen, gyakorlati képzést pedig a polgári iskolai tanárképzőkben nyerjenek. E határozatot megerősítette az 1899. évi közgyűlés is.

Noha a középiskolai érdekkör egy részének szeme előtt továbbra is az egyetemi képzés lebeg, a polgári iskolai tanárság egyfajta reális kompromisszumként az erejét a képzés főiskolaivá tételére irányítja. A századforduló után viszonylag gyors ütemben követték egymást a változások. A két állami fenntartású polgári iskolai pedagógusképző 1899-ben új szabályzatot kapott, amely országos vizsgáló bizottságot szervezett. Ennek elnöke Pauer Imre. A vizsgáló bizottságot az 1902-ben mindkét intézet számára kiadott új képesítő vizsgaszabályzat szerint a miniszter öt évre nevezi ki a két intézet tanári karából és más érdekelt szakkörökből. A képesítést szakbizottságok gyakorolták. Ezek az intézkedések csakúgy, mint az 1901-es tantervi módosítás, a képzés elméleti színvonalának emelését kívánták szolgálni. A tanterv beosztása alig változik ugyan, a tartalomban mégis sikerül megvalósítani a képzés színvonalát jelentősen emelő újításokat (pl. a filozófia története mindenki számára kötelezővé válik, az egyetemes történelmet összekapcsolják a magyar történelemmel, a matematikából felveszik a differenciál- és integrálszámítást, a természettudományi képzésben rendszeresítik a laboratóriumi gyakorlatokat stb.).⁵⁴

*„A polgári iskolai tanítók képzése – immár polgári iskolai tanárképzés címen – 1904-től szervezetileg különvált a tanítóképzéstől, 1907-től főiskolai jellegű, 1918-tól főiskolai rangú lett ... A tanítóképző intézeti tanárképzés már 1897-től részben egyetemi keretek között, majd 1906-tól az Apponyi Kollégiumban zajlott”.*⁵⁵

⁵³ KOVÁCS 1913. 4.

⁵⁴ SIMON 1979. 177.

⁵⁵ KELEMEN 2007. 76.

Az 1900-as évek első évtizedében ismét fellángolt a vita a polgári iskolai tanárképző státuszáról. 1904-ben a kibontakozó vita során három álláspont alakult ki: (1.) az egyetemmel kapcsolatos tanárképzés; (2.) önálló tanárképző intézetek működtetése; (3.) „tisztán” egyetemi képzés. Ezzel kapcsolatban „közvéleménykutatást” rendeztek a polgári iskolákban 1905-ben. Az eredmény: 50 tanári kar az első, 52 a második és 19 a harmadik variáns mellett foglalt állást. A nézetek ilyen megosztottsága miatt e kérdést az 1905. évi közgyűlés elé csak mint vitakérdést terjesztették, szavazás nem történt.⁵⁶

A következő esztendőekben e probléma továbbra is napirenden maradt, de az egyetemmel kapcsolatos képzés helyett egyre inkább a tanárképző intézetek reformja, 4 éves főiskolává szervezése, a tanári kar kinevezésének magántanári képesítéshez kötése, a két képző egyesítése, került előtérbe. 1908/1909-ben a VKM felszólította a két intézmény tanári testületét, hogy a főiskolai rangra való emelés szabályzatát, valamint a három szakcsoportnak megfelelő tantervet dolgozzák ki. Ez meg is történt, intézkedésre azonban a minisztérium részéről nem került sor.

Emiatt 1912-től ismét az egyetemmel kapcsolatos képzésre irányuló törekvések újultak fel, összefüggésben az egységes középiskola célkitűzésével is, amely „egyre előtérbe tolja az egységes tanárképzést”. Az OPIE 1913. évi közgyűlés elé két elképzelés került: Kovács Jánosé és Zigány Zoltáné. Előbbi a meglévő intézmények fejlesztését (három szakcsoport, 4 éves képzés, a tanári karok színvonalának emelése, főiskolává nyilvánítás) javasolta. Utóbbi ugyancsak a meglévő intézmények fejlesztését (főiskolai jelleg elnyerése, autonómia, stb.), de egyben az elméleti képzésnek részben az egyetemen, illetve más szakirányú felsőoktatási intézményben való megvalósítását, de csak a III-IV. tanulmányi évben heti 20-20 órában. (Az 1928-ban megvalósításult Klebelsberg-féle átszervezés sok tekintetben ezt az elképzelést viszi tovább.) A Zigány-féle tervezet a magántanulás és a magánvizsgálatok intézményi gyakorlatának eltörlésével, polgári iskolai tanárvizsgáló bizottság szervezésével egyúttal gyakorlatilag lehetetlenné tette volna a felekezeti tanárképzést. A közgyűlés vitája során Zigány hangsúlyozta a tudományos képzés, az önálló ismeretszerzés képességének fontosságát, és – Kovács Jánosnak válaszolva – rámutatott arra, hogy „*a fejlődés kétségtelenül az egységes tanárképzés felé halad...A teljesen egységes képzést ma nem tudjuk elérni, de a végcél felé a legelső lépés az együttes képzés.*” A közgyűlés végül mintegy 60 %-os többséggel Zigány javaslatát fogadta el.

Az egyetemmel kombinált képzés terve – jóllehet többen felhívták a figyelmet ennek súlyos problémáira, elsősorban arra, hogy a bölcsészkar a középiskolai tanárképzés feladatait sem tudja megfelelően ellátni – elsősorban azért volt népszerű, mert e megoldással hatékonyabban vélték biztosítani a polgári iskolai tanári képesítés tekintélyét.

⁵⁶ LADÁNYI 1969. 144.

A VKM álláspontja azonban nem volt kedvező a, a minisztérium közölte, hogy a polgári iskola reformja meg nem valósul, a tanárképzés reformjára sem kerülhet sor. Ezzel annak sorsát az évtizedek óta húzódó középiskolai reformhoz kötötte, s elodázta a polgári iskolai tanárképzés égető problémáinak megoldását.⁵⁷

A háború első éveinek általános passzivitása után 1917-ben – OPIE Budapesti Körének kezdeményezésére – ismét napirendre került a képzők helyzetének rendezése. A követelések központi kérdése most már – összefüggésben a polgári iskolai tanárok anyagi és erkölcsi érdekeivel – a polgári iskolai tanárképzők főiskolai jellegének elismertetése lett.

A főiskolain rang elérésében meghatározó segítséget jelentett, hogy az OPIE és a Pedagógium volt elnöke, illetve igazgatója, Imre Sándor helyettes államtitkárként 1918. november 9-én a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumba került.⁵⁸ Végül 1918. december 6-án született meg a közoktatásügyi miniszter 204.064/1918. sz. közleménye, amelyben az állami polgári iskolai tanító- és tanítónőképző intézetet „polgári iskolai tanárképző főiskolákká” szervezi át, és felkéri az egyházi főhatóságokat, hogy a vezetésük alá tartozó polgári iskolai tanítóképző intézetekkel hasonlóképpen járjanak el.⁵⁹

A tanárképző cím és rang nyerése azonban nem volt mentes a kemény kritikától sem. Évekkel később Böngérfi Géza kemény szavakkal jegyezte meg: „*Aki ismeri a lényeges különbséget a cím és jelleg közt, annak mindjárt eszébe fog jutni, hogy itt a cím a valóságos főiskolai munka olcsó jutalmazását jelenti*”⁶⁰.

A világháború utáni korszak eseményei már az húszas évek végének átalakulásai felé mutatnak. A polgári iskolai tanárképzés 1920-ban a VKM 39.445-1920. VI. a. sz. rendeletére – a túlterhelést enyhítve – mindkét főiskolán három szakcsoportos lesz: a) magyar nyelv és történettudományi, b) földrajz, természetrajzi és vegytani, valamint c) matematikai-fizikai. A férfiak mellék-
szakcsoportként az ének-zenét, a tornát, a szlőjdöt, a németet, a nők a tornát, a németet vagy az éneket választhatják. Az 1925/26-os tanévtől kezdődően a három szakcsoport kiegészül egy negyedikkel, a magyar-némettel.⁶¹

Újra felvetődött a polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés státuszának rendezése. 1923 elején szárnyra kapott az a hír, hogy a tanügyi kormányzat a két főiskolát takarékosági okokból megszüntetni szándékozik. 1923. március 6-án a két főiskola tanári kara Czettler Jenő nemzetgyűlési képviselő vezetésével megkereste Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi minisztert, s kérte a hírek megcáfolását. A miniszter válaszában megígérte a Szervezeti

⁵⁷ LADÁNYI 1969. 146.

⁵⁸ SIMON 1979. 173.

⁵⁹ A VKM 204064/1918. sz. közleménye. Hivatalos Közlöny 1919. 1. szám 6.

⁶⁰ BÖNGÉRFI 1924-25. 249.

⁶¹ SIMON 1979. 189.

Szabályzat jóváhagyását, és kijelentette, hogy a két főiskola megszüntetésének híre alaptalan, és a főiskolák fenntartásának és munkájának zavartalan folytatásának szükségességét hangoztatta: a Pedagógiumot és az Erzsébet Nőiskolát a magyar közoktatásügy elit intézetének tartja, „amelyeket az állam pénzügyei-nek legnagyobb hullámváza közepette is át kell menteni a boldogabb jövőendő partjaira”.⁶²

1927-ben a polgári iskola saját törvényt kapott (1927. évi XII. törvénycikk polgári iskoláról). A polgári iskolai tanárképzés sorsa pedig az összevont Pedagógium és Nőiskola 1928-as Szegedre költöztetése után vesz új irányt. Az itt megvalósuló rendszer sajátos elegyét képezte a főiskolai és az egyetemi képzésnek.

⁶² SCHILLING 1944. 32.